

Н. Г. ЛОЗОВА
(Київ, Україна)

“КОГНІТЕМА – КОГНІТИВНИЙ ПРОСТІР”, “КОГНІТОСЕМА – КОГНІТИВНО-СЕМАСІОЛОГІЧНИЙ ПРОСТІР”: ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ПОНЯТЬ

Проаналізовано окремі поняття теорії гносеології, зокрема поняття когнітивної моделі, основних різновидів когнітивних структур, когнітивного простору, когнітеми, а також розроблено нові поняття – “когнітосема” та “когнітивно-семасіологічний простір”.

Ключові слова: когнітема, когнітосема, когнітивний простір, когнітивно-семасіологічний простір.

Сьогодні мова вже не вважається монополією лінгвістики, натомість є всі підстави трактувати її як різновид когнітивного процесу. Серед дослідників, які активно працюють у цьому напрямі, варто згадати О. В. Тишко, В. Л. Івашенко, О. С. Кубрякову, Д. Б. Гудкова та ін., у працях яких розглядаються проблеми теорії пізнання, розпрацьовуються основні поняття когнітивної лінгвістики.

У нашому дослідженні пропонуємо зосередити увагу на окремих із них, зокрема “когнітивна модель” (механізм чи спосіб мислення), “когнітивна структура” (структура репрезентації знань), “когнітивний простір” (простір розумової діяльності людини), “когнітема” (компонент знання чи пізнання змістової структури будь-якої мовної одиниці). Оскільки мова й мислення – нерозривні, а кожне слово пов’язане з поняттям, то повинен існувати зв’язок між когнітемою (компонентом знання) та семою (компонентом лексичного значення), а також між когнітивним та семасіологічним просторами. Вважаємо, що актуальність нашого дослідження полягає саме в тому, щоб розробити й обґрунтувати доцільність впровадження нових мовознавчих термінів *когнітосема* та *когнітивно-семасіологічний простір*.

Найбільш стійкою й консервативною в історії філософії, вважає С. Б. Кримський, є проблематика теорії гносеології (пізнання). Близько трьохсот років незмінним залишалося поле локківської теорії пізнання з її дилемами: емпіричне – теоретичне, абстрактне – конкретне, практичне – споглядальне, аналітичне – синтетичне, загальне – одиничне, суб’єктивне – об’єктивне. Проте така гносеологія, за словами відомого вченого, недосконала, що й зумовило структурну перебудову проблемного поля згаданої традиції в гносеології. Новий гносеологічний підхід базувався на перетині теорії пізнання й теорії свідомості. С. Б. Кримський вважає, що в різних напрямках класичної гносеології свідомість уявлялась або з суб’єктивного боку пізнавального процесу, або з боку його змісту, тобто в аспекті предметно-об’єктних орієнтацій аналізу пізнання. Свідомість виступала чи то як суб’єктивна діяльність, чи то як властивість об’єктивної субстанції (матерії або абсолютного духу). Дослідник говорить, що протягом пев-

ного проміжку часу універсальною вважалася так звана “вертикальна” модель пізнавального процесу, яка уявляла пізнання у вигляді руху від чуттєво-емпіричного до висоти теоретичного мислення і від нього — до верховенства практики. Проте, на думку вченого, така модель пізнання світу має не лише позитивні, але й негативні сторони. Модель тріступеневого переходу пізнання до істини зводить, по-перше, чуттєво-емпіричне до початку пізнавальних процесів, а практику — до їх кінця. Але чуттєво-емпіричні ситуації притаманні й початку, й завершенню пізнання, а інструментально-практична орієнтація властива всім фазам пізнавального процесу. По-друге, “вертикальна” модель відкидає на периферію важливий елемент пізнавального процесу, пов’язаний із творчою уявою, інтуїцією, конструктивізацією емпіричного матеріалу, символіко-образною активністю та мовною свідомістю. Саме тому, зазначає С. Б. Кримський, у сучасній гносеології варто говорити ще й про “фронтальну” модель пізнавального процесу: чуттєво-емпіричне й теоретичне з двох боків охоплюють досліджуваний об’єкт, а в центрі такого “фронту пізнання” знаходиться творча активність інтуїції, продуктивна уява, символічні форми, категорійні матриці синтезу емпіричного й теоретичного, здатність наочно-гностичного та мовного моделювання. Тобто, на думку дослідника, чуттєво-емпіричне розглядається в його здатності розширюватися до практики, яка творить світ людини, а теоретичне — до творчості духу, який робить саму людину цілим світом. Якщо “вертикальна” модель пізнання вищим його шаблоном визнає практику, то “фронтальна” — виходить із принципу єдності практики й духу, з розгляданням їх як еквівалентних станів людської активності. С. Б. Кримський вважає, що пізнання розуміють у двох іпостасях, а саме: як рух до об’єктивної істини, тобто до знання, позбавленого земної недосконалості, незалежного від суб’єкта, та пізнання як розкриття людської присутності у світі, оскільки, за словами вченого, людина зробила відокремлення частин цілого для його пізнання своєю долею та призначенням [4, с. 71–75].

У “Короткому словнику когнітивних термінів” за загальною редакцією О. С. Кубрякової (1997) зафіксовано такі визначення поняття “когнітивна модель”: 1) мова як різновид когнітивного процесу (мова та її пізнання належать до компетенції когнітивної науки й не є монополією лінгвістики); 2) модель розуміння тексту як результату природного оброблення мовних даних (у такому випадку говорять про побудову ментальних моделей тексту, які своєю чергою вимагають побудови когнітивних моделей окремих ситуацій); 3) характеристика процесу категоризації в природній мові (за Дж. Лакоффом, існує чотири типи когнітивних моделей: пропозиційні, схематичні (образні), метафоричні та метонімічні; по суті йдеться про механізми мислення й формування концептуальної системи людської свідомості як тієї основи, на якій здійснюється процес мислення) [6, с. 53].

У нашому дослідженні ми послуговуватимемося терміном *когнітивна модель* на позначення механізму та способу мислення.

Проблема моделей пізнання світу корелює із проблемою віднаходження фрагментів простору, які людина вже пізнала, тобто фрагментів когнітивного простору. *Когнітивний простір* у лінгвістиці визначають як простір поведінки та розумової діяльності мовця і слухача [1, с. 91].

Ми кваліфікуємо *когнітивний простір* як сферу розумової діяльності суб’єктів пізнання або сферу пізнавальної діяльності людини, основною одиницею якого є *когнітивна структура*, яка акумулює в собі і результати пізнавальних процесів, а тому таку структуру часто називають ще й *структурою репрезентації знань*. Термін *знання* корелює з терміном *інформація*. Проте, вважає О. С. Кубрякова, термін *інформація* передбачає також те, що надходить до людини різними каналами, передається і кодується, обробляється і переробляється в результаті надходження інших відчуттів, сигналів або стимулів під час сприйняття світу; *знання* – це не зібрання випадкових фактів, набір відомостей, об’єднаних у певну упорядковану систему. Одним із найважливіших питань є вивчення типології структур та систем знань, репрезентованих у людському розумі, а також їх взаємодії [6, с. 29].

О. В. Тишко зазначає, що останнім часом дослідники в галузі лінгвістики, психології та інформатики, вивчаючи способи отримання, оброблення, зберігання та використання інформації, пропонують різні переліки когнітивних структур, які використовуються для ментальної репрезентації знань, а саме: *пропозиції, схеми, сценарії, скрипти, сітки, фрейми, концепти* [5, с. 236].

В. Л. Івашенко до когнітивних структур як структур репрезентації знань у людській свідомості відносить *фрейми, сценарії, плани, думки, віру, емоції, інтуїцію, інтенції* тощо, зазначаючи, що квазісинонімами терміна *когнітивна структура* є терміни *ментальна структура, ментальна репрезентація, ментальний образ* [3, с. 148–162; 2, с. 153].

О. С. Кубрякова серед різних структур представлення знань розрізняє *фрейми, скрипти, сценарії, пропозиції, образи, ознаки*, а серед систем знань – *пам’ять, ментальний лексикон, концептуальну структуру* [6, с. 29].

До елементарних одиниць когнітивної семасіології, або когнітивної семантики можемо віднести *когнітему* (у складі концептів=понять як ментально-мовних одиниць) та *когнітосему* (у складі лексичних значень термінів як репрезентантів концептів=понять). Когнітивні структури як структури репрезентації знань у проекції на семантичний простір виявляють себе як *когнітеми*.

Когнітема, зазначає В. Л. Івашенко, – це смисл, що його генерують усі когнітивні процеси, пов’язані з реалізацією тієї чи іншої когнітивної здатності – властивості говорити, вчитися та навчатися, вирішувати проблеми, міркувати, робити висновки, планувати дії, діяти інтенційно, запам’ятовувати, уявляти, фантазувати, рухатися за власним бажанням [3, с. 153]. За словами дослідниці, це осмислення світу й самого себе, яке зберігається в структурах довготривалої пам’яті переважно у формі образів-енграм пам’яті як ментальних образів, що інтеріоризують взаємодію індивідуально-особистісних та соціально зумовлених процесів стандартного світовідчуття, світосприймання та мислення як опосередкованого й узагальненого пізнання реальної дійсності, що генерує в собі всі когнітивні процеси та відображає суттєві властивості предметів і явищ, а також взаємозв’язки між ними шляхом узагальнення, категоризації, порівняння, абстрагування, аналогії. Це також семантичний код інтеріоризації людського досвіду у вигляді знань та супутніх процесів пізнання. Розглядаючи когнітему як *когнітивний (знаннево-пізнавальний) компонент змістової (ціннісно-сислової) структури концепту*, В. Л. Івашенко кваліфікує

її також як *компонент знання / пізнання* змістової організації будь-якої мовної одиниці [2, с. 60–70]. Власне від цього положення ми й будемо відштовхуватися у своїх подальших міркуваннях.

Отже, мова – явище антропоцентричне, вона не може існувати без осмислення її одиниць людським розумом. Кожне слово (мовна одиниця), що побутує в мові, відповідає якомусь абстрагованому поняттю (ментальній одиниці), що функціонує в свідомості людини як фрагмент її когнітивного простору. Будь-яке слово має змістову та формальну (план вираження) організацію. Змістова організація, або семантичний (семасіологічний) простір, слова має свої компоненти та мікрокомпоненти, одним із яких є знаннево-пізнавальний, або когнітивний, – когнітема, яку може репрезентувати і денотативний компонент семантики слова, або денотат імені, і конотативний компонент семантики слова, або конотат.

Когнітему на рівні компонентів лексичного значення слова, або мікрокомпонентів змістової структури слова, репрезентують *когнітосеми*.

Міркування про семантичний (семасіологічний) простір як сукупність змістів, охоплених мовою в минулому, теперішньому і майбутньому, та міркування про когнітивний простір як сферу пізнавальної діяльності людини дають усі підстави впровадити у науковий обіг нове поняття – “*когнітивно-семасіологічний простір*” як віддзеркалення в семантиці слова, в його лексичних значеннях та семній організації фрагментів знань та особливостей пізнання світу людиною залежно від сфери її діяльності та способу мислення.

1. Гудков Д. Б. Теория и практика межкультурной коммуникации. – М.: ИТДГК «Гнозис», 2003. – 288 с.
2. Іващенко В. Л. Концептуальна репрезентація фрагментів знання в науковомистецькій картині світу (на матеріалі української мистецтвознавчої термінології): Монографія. – К.: Видав. Дім Дмитра Бурого, 2006. – 328 с.
3. Іващенко В. Л. Матеріали до словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики // Лексикографічний бюлетень: Зб. наук. пр. – К.: Ін-т української мови НАНУ, 2006 (а) – Вип. 14. – С. 148 – 162.
4. Кримський С. Б. Запити філософських смислів. – К.: Вид-во “ПАРАПАН”, 2003. – 240 с.
5. Тишко О. В. Когнітивні структури репрезентації знань // Наукові записки. Серія “Філологічна”: Матеріали міжнар. наук.-практ. конф. 22–23 квітня 2010 р. “Міжкультурна комунікація: мова – культура – особистість”. – Острого: Вид-во Нац. ун-ту “Острозька академія”, 2010. – Вип. 14. – С. 236–241.

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ ЛЕКСИКОГРАФІЧНИХ ДЖЕРЕЛ

КСКТ – Кубрякова Е. С., Демьянков В. З., Панкрац Ю. Г., Лузина Л. Г. Краткий словарь когнитивных терминов. – М.: Изд-во МГУ, 1997. – 245 с.

N. G. LOZOVA

“COGNITEME – COGNITIVE SPACE”, “COGNITOSEME – COGNITIVE-SEMASIOLOGICAL SPACE”: DIFFERENTIATION OF CONCEPTS

The concepts of epistemology, specifically the notion of cognitive model, the main varieties of cognitive structures, cognitive space, cogniteme are examined. New concepts – “cognitoseme” and “cognitive-semasiological space” are worked out in the article.

Key words: cogniteme, cognitoseme, cognitive space, cognitive-semasiological space.